

УДК 376.3

ТОМОС ТА АВТОКЕФАЛІЯ: ШАНСИ ТА ВИКЛИКИ УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВОСЛАВ'Ю**TOMOS AND AUTOCEPHALY: CHANCES AND CHALLENGES OF UKRAINIAN ORTHODOX CHRISTIANITY****Слубська А. Я.,**

кандидат філософських наук, викладач вищої категорії коледжу, Буковинський державний медичний університет (Чернівці, Україна),
e-mail: aslubska@ukr.net, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0001-7020-2730>

Slubska A. Ya.,

Candidate of Philosophy, teacher of higher college category, Bukovina State Medical University (Chernivtsi, Ukraine), e-mail: aslubska@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7020-2730>

Розглянуто ситуація, що склалася навколо ПЦУ через пів року після отримання Томосу про автокефалію. Досліджено сучасний стан розвитку ПЦУ та процес її входження в релігійне поле України. Проаналізовано внутрішньоцерковні взаємини між старим та новим керівництвом Церкви, зокрема деструктивну позицію почесного патріарха ПЦУ Філарета (Денисенко) щодо Томосу та спроби його ревізії. Розглянуто проблеми в законодавчому полі щодо переходів громад з однієї юрисдикції в іншу та забезпечення гарантованого дотримання релігійних свобод. Виявлено питання, які вимагають вирішення як з боку держави, так і з боку Церкви та громадянського суспільства.

Ключові слова: Томос, ПЦУ, церква, держава, громадянське суспільство, законодавство, релігійна громада.

The article discusses the situation around the OCU in half a year after receiving Tomos on autocephaly. The article investigates the present state of development of the OCU and its process of entering the religious field of Ukraine. Article analyzes the inter-church relations between the old and the new leadership of the Church, in particular the destructive position of the honorary patriarch of the OCU Filaret (Denisenko) with respect to Tomos and attempts to revise him. The article examines problems in the legislative field concerning the transition of church communities from one jurisdiction to another and implementation of the guaranteed by the state observance of religious freedoms of all the believers regardless of their confessional affiliation. The article identifies issues that need to be solved both from the side of the state and from the side of the Church and civil society.

Keywords: Tomos, PCU, church, state, civil society, legislation, religious community.

Сучасне українське православ'я переживає, поза сумнівом, доленосний період своєї історії, від якого залежить його доля в довгостроковій перспективі. Томос Вселенського патріарха та створення Православної Церкви України (ПЦУ) розпочали процес розбудови автокефальної української православної Церкви, створили «риштування», за допомогою якого незалежна українська Церква буде розвиватися, набуваючи власних організаційних форм, вибудовуючи свій формат взаємин з державою та суспільством. Майже рік «томосного марафону» яскраво продемонстрував канонічні позиції та політичні амбіції всіх дотичних до цього процесу православних Церков країни, явні та приховані надії на зміну конфігурації державно-церковних взаємин, прагнення масштабнішого впливу Церков на суспільство. Складні й суперечливі процеси трансформації українського православ'я, що відбуваються на наших очах, вимагають неупередженої філософсько-релігієзнавчої рефлексії, зокрема, актуалізують

питання про шанси, що відкриваються перед українським православ'ям сьогодні, а також про виклики, на які воно має відповісти на шляху власного оновлення та розбудови. Дана проблематика є актуальною як для теоретичного релігієзнавства в контексті аналізу трансформацій моделі державно-церковних стосунків, так і для практичного релігієзнавства в контексті трансформацій міжцерковних та міжконфесійних взаємин, зміни юрисдикцій окремих парафій, яка потребує корекції законодавчо-правової бази в сфері релігійних відносин. Питання церковного життя є предметом постійного глибокого інтересу широких верств українського суспільства, оскільки церква традиційно є найвпливовішою інституцією національного громадянського суспільства.

Метою даної статті є філософсько-релігієзнавчий аналіз шансів та викликів, які відкриваються перед українським православ'ям після отримання Томосу й автокефалії та створення ПЦУ. Принциповою методологічною основою такого дослідження, на наше переконання, є необхідність врахування соціального дискурсу, тобто розгляд історичних фактів і явищ у площині «держава – церква – суспільство», яке дозволяє за допомогою загальнонаукових, історичних та спеціальних методів підчас інтегративного дослідження комплексу суспільних інституцій (державні, релігійні, громадські), які забезпечують реалізацію релігійних потреб українців у незалежній державі, виявити конфесійні, економічні, політичні, ідеологічні, етнічні чинники, що зумовлюють сучасні трансформації українського православ'я та його подальший розвиток. Складність дослідження релігійних явищ, які відбуваються безпосередньо зараз, в тому, що при їх вивченні релігієзнавець звертається безпосередньо до фактів та їх інтерпретації у ЗМІ та релігійному середовищі, спираючись на думку експертів. В такому контексті важко робити довгострокові прогнози та узагальнення, але можливо з'ясувати вектори розвитку нової Церкви, виявити загрози та шляхи їх подолання.

Отримання Томосу стало наслідком не лише виваженої державної політики та консолідованих зусиль Президента, фахівців-релігієзнавців, проукраїнських політичних сил тощо, але й низки досить непростих компромісів з боку ієрархів УПЦ КП та УАПЦ, сміливих рішень окремих ієрархів УПЦ МП, які підтримали автокефалію. Створенню ПЦУ сприяла також ситуація, що склалася у світовому православ'ї після того, як РПЦ проігнорувала Всеправославний собор 19–26 червня 2016 р. на острові Крит, політика патріарха Кирила щодо «українського питання» та ряд суттєвих прорахунків, що їх допустила РПЦ в період перед отриманням Україною Томосу Вселенського Патріарха.

Основні «виклики часу» постали перед протилежними за політичними позиціями православними Церквами України – колишніми УПЦ КП та УПЦ МП. Якщо проросійські налаштовані православні кола, як і їхня «Церква-матір» – РПЦ

втрачають після створення ПЦУ інструменти та важелі соціально–політичного впливу, ринок збуту церковних товарів та домінуючі позиції у світовому а українському православ'ї. «У найдраматичнішій ситуації опинилися священники УПЦ. Де факто, ця Церква залишається в Україні чи не єдиним легітимним офіційно визнаним формальним і неформальним репрезентантом російської духовної традиції. Таке становище викликає стурбованість багатьох священнослужителів, які розуміють, що існувати Церкві так як колись тепер вже неможливо», – наголошує директор Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України Андрій Юраш [10]. Якою мірою виявиться дочірня структура РПЦ в Україні здатною адаптуватися до нових реалій конфесійного поля держави, де вона стрімко втрачає більшість та «канонічний авторитет»? Яку концепцію власної соціальної активності запропонує Церква своїм вірним, виходячи з триваючого військового протистояння України та Росії? Поки що відповідей на ці питання не мають ані експерти, ані церковні ієрархи РПЦ.

Перед колишнім Київським патріархатом в особі ПЦУ постає інша спокуса – «спокуса владою». Йдеться про трансформаційні зміни державно–церковних відносин в Україні, які окреслять новий формат стосунків у трикутнику «державна – Церква – громадянське суспільство».

Створення ПЦУ стало викликом для усталеної моделі державно–церковних відносин. Активна підтримка процесу отримання Томосу з боку владних структур та особисто Президента, відверто задекларована православними ієрархами, які її створили державницька націоналістична позиція поставили питання про можливість створення в Україні моделі державно–церковних відносин, схожої на сучасну російську, де РПЦ користується всіма перевагами «державної церкви». Це питання турбує як представників неправославних релігійних організацій, так і широку громадськість.

Зрозуміло, що держава зацікавлена в об'єднанні православних Церков в єдину, в усуненні з «політичної шахівниці» УПЦ МП як агента впливу країни–агресора, в укріпленні суспільної моралі, каритативних проєктах та інших суспільно–корисних сферах активності Церкви. Але позитивні сторони тіснішого співробітництва держави з однією релігійною організацією з багатьох офіційно діючих в Україні має й виразні негативи.

Як зазначає К. Щоткіна, «сама перспектива «державної церкви» нерідко виявляється аргументом проти переходу з УПЦ МП до ПЦУ», що відштовхує тих, хто побоюється перетворення ПЦУ на «національну» церкву, основна функція якої – обслуговувати «духовні» інтереси національної держави» [9].

При чому фахівці підкреслюють, що «національна церква може визнаватись де факто, натомість де юре її статус не є обов'язковим для закріплення на законодавчому рівні. У такому випадку держава протекціонує національну церкву, але це здійснюється не шляхом системного

фінансування, а на рівні особистих контактів між керівниками церкви та держави. На законодавчому ж рівні, у таких державах прописаний принцип відсутності підтримки центральним урядом будь–якої релігійної організації при забезпеченні рівних умов для їх розвитку» [8, с. 188].

Після президентських виборів 2019 року ця тенденція дещо послабилася з огляду на процеси переформатування владних структур в державі, але, нашу думку, такий сценарій є і найвірогіднішим на етапі остаточної побудови організаційних структур ПЦУ та кількісного усталення її громад в релігійному полі України.

Свобода буття кожної релігії в Україні дозволяла до сьогодні релігії виступати репрезентантом і чинником формування етнонаціональної свідомості, виконувати в суспільстві як легітимізуючу, так і інтегративну функції, стала своєрідним маркером демократичності українського етносу. Саме тому держава і ПЦУ мають подолати «випробування владою та визнанням», яке, судячи з ситуації, що складається на наших очах, може виявитися набагато складнішим, ніж довгий шлях до автокефалії.

Перед державою також постав ряд непростих завдань щодо модернізації правових засад взаємин з православними Церквами України. Інститути виконавчої влади, які склалися за роки незалежності і ефективно функціонували в сфері державно–церковних взаємин, їх структура, завдання та повноваження відповідали векторам взаємодії держави і церкви, що склалися в українському суспільстві, і дозволяли протягом всього попереднього періоду контролювати процес відродження мережі релігійних організацій в країні, уникати відкритих конфліктів і залагоджувати міжконфесійні протистояння, проводити толерантну і досить гнучку конструктивну політику в сфері державно–церковних відносин, що позитивно сказалося на дотриманні чинного законодавства і міжнародних актів щодо свободи совісті.

Але створення ПЦУ виявило ряд суттєвих лакун в законодавчій базі стосовно державно–церковних взаємин. Зокрема, була створена юридична база для офіційної процедури переходу парафій до ПЦУ та їх державної реєстрації.

Відповідно до Закону України №2673–VIII «Про внесення змін до деяких законів України щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи», передбачаються механізми, за допомогою яких релігійна організація може змінити свою підлеглість наявним в Україні та за її межами релігійним центрам (управлінням). Рішення про зміну підлеглості або внесення змін до статуту ухвалюється на загальних зборах релігійної громади – на це необхідна згода щонайменше 2/3 її складу. Засвідчується ухвалене рішення підписами членів парафії. Рішення про зміну підлеглості та внесення змін до статуту підлягає реєстрації у порядку, встановленому статтею 14 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Визначений також конкретний перелік документів,

які необхідно подати для реєстрації статуту (положення) релігійної громади.

Важливе уточнення – за законом зміна підлеглості релігійної громади не впливає на зміну права власності й інших речових прав громади, окрім випадку, встановленого статтею 18 цього закону. Також встановлюється мораторій на відчуження майна громади у випадку, якщо нею ухвалено рішення про зміну підпорядкування. Частина парафії, яка не згодна переходити до іншої церкви, має право сформувати нову громаду. Закон забороняє відчужувати майно під час процедури зміни підпорядкування. Як зазначив відомий релігієзнавець, заступник Голови Комітету ВР з питань культури та духовності Віктор Єленський, «частина громади, яка не згодна на перехід, її права мають бути захищені і вона має право створити свою громаду і укласти договір на спільне використання майна з власником або розпорядником цього майна» [6].

«З 15 грудня 2018 року понад п'ятсот релігійних громад і монастирів перейшли з УПЦ МП до ПЦУ. Але перед президентськими виборами цей процес помітно загальмував – вочевидь, громадивичікують, чи не відбудеться зі зміною влади і переорієнтації політики держави у церковному питанні» [7]. Саме тому вкрай важливим є наступність і тяглість послідовної державно-політичної щодо підтримки православної автокефалії України.

Разом з тим, як наголошують експерти з релігійної свободи, «Закон впливає на реєстрацію всіх релігійних організацій, яких в Україні понад 36 тисяч» [1]. Мінкультури та обласні держадміністрації будуть приймати документи за принципом «єдиного вікна», здійснюючи одночасно і реєстрацію статуту, і державну реєстрацію – внесення змін до Єдиного державного реєстру юридичних осіб. М. Васін підкреслює, що Закон не полегшує перехід парафій до ПЦУ, а лише унормовує цей процес. Виконавчий директор Інституту релігійної свободи також зазначає, що вимога загальної перереєстрації всіх релігійних організацій за новими критеріями є порушенням міжнародних стандартів у сфері релігійної свободи, адже несе загрозу втрати деякими релігійними громадами статусу юридичної особи (п. 1 розділу II «Д» Рекомендацій ОБСЄ/БДПЛ). Вимога подання повних списків членів релігійної громади також є порушенням міжнародних зобов'язань у сфері релігійної свободи (п. 25 Рекомендацій ОБСЄ/БДПЛ). При цьому Спеціальний доповідач ООН у п. 44 Доповіді № А/НRC/19/60 наголошує: «Деякі члени громади можуть мати законне бажання зберігати потай своєю релігійну приналежність, а особи, які не включені в заяву про реєстрацію, можуть згодом зазнавати труднощів, беручи участь в релігійній діяльності разом з іншими віруючими» [1].

У грудні 2018 р. Верховна Рада ухвалила закон №2662 «Про внесення зміни до статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною)

релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України». Країною, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України і тимчасово окупувала частину території України, є Російська Федерація.

У законі сформульовано три ознаки приналежності релігійної організації до церкви країни-агресора. Це посилення на підпорядкування такій церкві у статуті, зобов'язання виконувати структурами в Україні рішення церкви, центр якої розташовується у країні-агресорі, а також обов'язкове входження представників релігійної організації України у керівні органи церкви, центр якої є в країні-агресорі. Закон вимагає наявність хоча б однієї з них.

Згідно з цим законом УПЦ МП мала до 26 квітня 2019 р. змінити свою назву на відповідну реальіям – скажімо, Російська православна церква в Україні, інакше положення її статуту щодо назви автоматично втрачає силу. Проте завдяки діям «головного провайдера московського православ'я в Україні», нардепа від «Опоблоку» Вадима Новинського та прибічників РПЦ в Україні, Окружний адміністративний суд м. Києва задовольнив заяву УПЦ МП про забезпечення позову у справі про скасування наказу Міністерства культури України, згідно з яким згадана конфесія мала внести зміни в свою офіційну назву і подати ці зміни на реєстрацію до 26 квітня 2019 р. Суд ухвалив таке рішення «з огляду на те, що невжиття таких заходів може суттєво ускладнити або зробити неможливим відновлення порушених або оспорюваних прав або інтересів позивача». До участі в справі як треті особи судом було залучено 265 релігійних організацій – представників УПЦ МП [7]. Отже, як бачимо, боротьба за Україну між Москвою та Києвом триватиме на законодавчому рівні, поки не буде вироблена нова модель державно-релігійних взаємин, яка влаштує більшість православних громад у країні.

Ще одним шансом для українського православ'я посісти достойне місце у православному світі є шанс на суттєве оновлення та демократизацію її внутрішньої структури, закладений в положеннях Томосу про організаційну будову ПЦУ. З одного боку, запропонована Вселенським Патріархатом організація Синоду апелює до історичної традиції часів Київського християнства доімперського періоду, а з іншого – уможливує відхід від «управлінської моделі РПЦ», надає новій Церкві шанс вибудувати вертикаль влади на демократичніших принципах «соборноправності, відкритості, справжнього залучення суспільства» [5], з одночасним дотриманням всіх канонічних вимог православ'я.

На цьому тлі відбувається досить болісне та неочікуване для суспільства «розвінчання міфів», які довгий час формувалися навколо УПЦ КП та її ролі у національній державі. Йдеться про Почесного патріарха ПЦУ Філарета, який через

пів року після підписання Томосу виявився не «його творцем», а жорстким критиком. Ситуація, що склалася навколо ПЦУ внаслідок демаршів Філарета після президентських виборів яскраво виявила 2 можливих шляхи розвитку молодій Церкві: шлях патріарха Філарета та шлях митрополита Єпіфанія. Шлях Філарета – це консервація «московського устрою» Церкви, жорстке єдиноначалля, маргіналізація ПЦУ у православному світі та відсутність перспектив розвитку Церкви на майбутнє. Шлях Єпіфанія – це демократичне оновлення Церкви, остаточний розрив з радянським минулим та РПЦ, екуменічний діалог з іншими християнськими конфесіями України, вихід у православний світ, розвиток богослов'я тощо. Синод ПЦУ, засідання якого відбулося 24 травня 2019 р., не зважаючи на заклики патріарха Філарета до відновлення УПЦ КП та перегляд положень Томосу, як невідповідних українському православію, висловив повну підтримку митрополиту Єпіфанію Разом з тим, «відмежування» Церкви від «спадщини Філарета» є негативним моментом, який ставить під сумнів саму історію боротьби УПЦ КП за автокефалію. «Київський Патріархат зберігав внутрішній консенсус на тлі найсильнішого тиску на Україну ззовні» [3]. ПЦУ має зберігати власне коріння, шанувати свою історію. Моральний вибір, перед яким сьогодні поставили молоду Церкву дії патріарха Філарета, є болісним, але таким, який молода Церква має свідомо зробити задля свого розвитку. Предстоятель ПЦУ наголошує, що «якісь інші механізми повернення чи проголошення Патріархату, всупереч Об'єднаному Собору» автоматично повертають ситуацію з українським православ'ям «до попереднього стану, стану невизнаної Церкви», констатує той факт, що «майже всі архиєреї, духовенство і вірні засвідчують, що вони бажають бути у визнаній незалежній Автокефальній Помісній Православній Церкві» [4].

Спроби відновлення самоліквідованої УПЦ КП та інформаційної дискредитації ПЦУ, що здійснюється деякими її архиєреями та священниками під проводом патріарха Філарета, викликають негативну реакцію з боку суспільства та релігієзнавчої спільноти [2]. Представники української інтелігенції вважають, що всі ці трактування та пов'язані з ними дії владики Філарета несуть пряму шкоду Українському Православію та державності. Спроба якщо не перебрати на себе керівництво Православною Церквою України, то здійснити розкол у ній, спровокувавши внутрішньоцерковне протистояння чи навіть відділення частини кліру та вірних від ПЦУ, фактично є виконанням запиту антиукраїнських сил. Це шкодить міжнародному іміджу ПЦУ, гальмує процес її визнання з боку інших диптихальних Православних Церков. Не менш згубно внутрішньоцерковні негаразди впливають на внутрішньоукраїнський розвиток і кількісний ріст ПЦУ. З початку активної фази боротьби за владу патріарха Філарета (квітень–

травень), фактично припинилися переходи церковних громад із УПЦ МП [2].

Висновки. Аналіз ситуації, яка склалася навколо ПЦУ через півроку після отримання Томосу, свідчить про те, що створення нової автокефальної Церкви в Україні – це складний та суперечливий процес, який має відбуватися не шляхом внутрішньоцерковних протистоянь, а шляхом пошуку конструктивного компромісу. Держава в цій ситуації має гарантувати всім православним віруючим, незалежно від їхньої конфесійної приналежності, рівний захист релігійних прав та свобод; закрити наявні законодавчі лакуни щодо механізмів офіційної легітимації громад ПЦУ, що створюються, зокрема, внаслідок переходу вірних з УПЦ МП. Для збереження релігійної толерантності й злагоди в суспільстві, ініціатори внутрішньоцерковних непорозумінь мають «перенести обговорення всіх гострих питань на представницькі церковні органи, а також утриматися від публічних дискусій, заяв чи інтерв'ю, які можуть посягти тривогу серед православних українців і потішити недругів держави» [2]. А фахова релігієзнавча спільнота має вести активну консолідовану роботу в ЗМІ з метою прояснення суспільству поточної релігійної ситуації з дотриманням неупередженого позаконфесійного підходу до реалій релігійного життя сучасної України.

Список використаних джерел

1. Васін, М. 'Ресстрація Церков по-новому'. https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/74375/
2. 'Відкриті звернення Форуму української інтелігенції «За Помісну Православну Церкву України» 10 червня 2019 р.'. https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_society/76121/
3. Деркач, Т. 'Остання спокуса патріарха'. https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/tderkach_column/75857/
4. 'Митрополит Єпіфаній: абсолютна більшість наших архиєреїв бажають бути в ПЦУ', *Інтерв'ю Українформу 6 червня 2019*. https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/ocu/76077.
5. 'Нова Церква має відкласти пострадянський спадок', *Інтерв'ю диякона М. Денисенко Релігійно-інформаційній службі України*. https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/74102/
6. 'Перехід громад з «МП» до Православної Церкви України: як це відбувається'. <https://www.5.ua/suspilstvo/perekhid-hromad-z-mp-do-pravoslavnoi-tserkvy-ukrainy-iaak-tse-vidbuvaetsia-185551.html>
7. Петренко, І. 'Церковний рванш: як мопатріархія планує відвоювати втрачене в ПЦУ'. https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/75540/
8. Шапранський, С.А. 'Моделі державно-церковних відносин: європейський контекст', *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство»*, Вип.12, с.183–198.
9. Щоткіна, К. 2019. '«Євангеліє» від влади', *Дзеркало тижня*, 15 лютого.
10. Юраш, А. 'Конфесійну приналежність в Україні готові змінювати не лише православні'. https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/interchurch_relations/70626/

References

1. Vasin, M. 'Rejestracija Cerkov po-novomu (Churches registration in a new way)'. https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/74375/
2. 'Vidkryte zvernennja Forumu ukrai'ns'koi' inteligencii' «Za Pomisnu Pravoslavnu Cerkvu Ukrai'ny» 10 chervnja 2019 r. (Open Address of the Forum of Ukrainian Intelligentsia «For Local Local

Orthodox Church of Ukraine» June 10, 2019)'. https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_society/76121/

3. Derkach, T. 'Ostannja spokusa patriarha (The last temptation of the patriarch)'. https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/tderkach_column/75857/

4. 'Myropolyt Epifanij: absoljutna bil'shist' nashyh arhijerei' v bazhajut' buty v PCU (Metropolitan Epiphanius: the absolute majority of our bishops want to be in the CPC)', *Interv'ju Ukrinformu 6 chervnja 2019*. https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/ocu/76077.

5. 'Nova Cerkva maje vidklasty postradjans'kyj spadok (The New Church should postpone the post-Soviet legacy)', *Interv'ju dyjakona M. Denysenko Religijno-informacijnij sluzhbi Ukrai'ny*. https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/74102/

6. 'Perehid gromad z «MP» do Pravoslavnoi' Cerkvy Ukrai'ny: jak ce vidbuvajet'sja (The transition of communities from the «MP» to the Orthodox Church of Ukraine: as it happens)'. <https://www.5.ua/suspilstvo/perekhid-hromad-z-mp-do-pravoslavnoi-tserkvy-ukrainy-iak-tse-vidbuvaietsia-185551.html>

7. Petrenko, I. 'Cerkovnyj revansh: jak mospatriarhija planuje vidvojuvuvaty vtrachene v PCU (Church revenge: how does the mospatriarchy plan to win lost in the CPC)'. https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/75540/

8. Shapravs'kyj, SA. 'Modeli derzhavno-cerkovnyh vidnosyn: jevropejs'kyj kontekst (Models of State-Church Relations: European Context)', *Naukovi zapysky Nacional'nogo universytetu «Ostroz'ka akademiya». Serija «Istorychne religijeznavstvo»*, Vyp.12, s.183-198.

9. Shhotkina, K. 2019. '«Jevangelije» vid vlady («Gospel» from authority)', *Dzerkalo tyzhnja*, 15 ljutogo.

10. Jurash, A. 'Konfesijnu prynalezhnist' v Ukrai'ni gotovi zminjuvaty ne lyshe pravoslavni (Confessional affiliation in Ukraine is ready to change not only Orthodox)'. https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/interchurch_relations/70626/

* * *